

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, दिल्ली
शास्त्रप्रतिष्ठा शोधद्वारा पाठ्यक्रमद्वारा च
द्विवर्षीय/एकवर्षीय आचार्य
पत्रनाम - शोधपद्धतिः
(RM) Research Methodology

[श्रेयोऽङ्काः - 04]

1.	शोधप्रक्रियापरिचयः-I (Introduction to Research Methodology – I)	
1.1	शोधः – सम्प्रत्ययः आवश्यकताः च । (Concept and Needs of Research)	
1.2	वैज्ञानिकविधिरूपेण शोधः । (Research as Scientific Method)	
1.3	शोधोपागमः – प्रत्यक्षवादः उत्तरप्रत्यक्षवादश्च । (Approached to Research – Positivism and Post-Positivism)	
1.4	प्रतिमानम्, शोधप्रतिमानानि – सत्तामीमांसा ज्ञानमीमांसा पद्धतिश्च, शोधेषु प्रतिमानपरिवर्तनम् (Paradigm, Research Paradigms - Ontology, Epistemology and Methodology, Paradigm Shifting in Research)	
1.5	शोधस्य प्रकाराः - मौलिकं व्यवहृतं क्रियात्मकञ्च । गुणात्मकं मात्रात्मकञ्च । (Types of Research – Fundamental, Applied and Action Research, Qualitative and Quantitative Research)	
1.6	शोधसमस्या – शोधक्षेत्राणि, स्रोतांसि, सम्बद्धसाहित्याध्ययनम्, समस्याचयनं सीमाङ्कनञ्च । (Research Problem – Scopes, Sources, Review of Related Literature, Limitation of Research)	
1.7	शोधाभिकल्पः – प्रयोगात्मकाभिकल्पाः, अर्द्धप्रयोगात्मकाभिकल्पाः, मिथ्याप्रयोगात्मकाभिकल्पाः, सहसम्बन्धात्मकाभिकल्पाः । (Designs of Research – Experimental Design, Semi-Experimental Design, Pseudo-Experimental Design, Correlational Design)	
2.	शोधप्रक्रियापरिचयः-II (Introduction to Research Methodology – II)	
2.1	शोधप्रश्नाः प्राक्कल्पनाश्च – सम्प्रत्ययः स्रोतांसि प्रकाराश्च । (Research Questions and Hypothesis – Concept, Sources, and Types)	
2.2	चरः - सम्प्रत्ययः प्रकाराश्च । शोधचरस्य संक्रियात्मकपरिभाषीकरणम् । (Variables – Concept and Types, Operational Definition of Variable)	
2.3	जनसङ्ख्या - सम्प्रत्ययः प्रकाराश्च । (Population – Concept and Types)	
2.4	प्रतिदर्शः प्रतिदर्शनञ्च । प्रतिदर्शस्य गुणाः । प्रतिदर्शनविधयः- सम्भाविताः असम्भाविताश्च । (Sample and Sampling, Characteristics of Sample, Sampling Methods – Random and Non-Random Sampling)	
2.5	शोधोपकरणानि – प्रश्नावली-अनुसूची-मापनी-मनोवैज्ञानिकपरीक्षणानि, बुद्धि-रुचि-अभिवृत्ति-अभिक्षमता-स्मृति-व्यक्तित्व-उपलब्धिपरीक्षणानि । (Research Tools – Questionnaire, Schedule, Scale, Psychological Tests – Intellect, Interest, Attitude, Aptitude, Memory, Personality and Achievement)	

2.6	प्रदत्तसङ्कलनं विश्लेषणञ्च (Collection and Analysis of Data) गुणात्मक-मात्रात्मकप्रदत्तांशानां सङ्ग्रहणप्रक्रिया। (Collection Process of Qualitative and Quantitative Data) त्रिभुजीकरणम् (Triangulation) प्रदत्तविश्लेषणम् - आवश्यकता, प्रदत्तवर्गीकरणञ्च। (Data Analysis – Needs and Classification of Data) वर्णनात्मकम् अनुमानपरकं विश्लेषणम्। (Descriptive and Inferential Analysis) गुणात्मकं मात्रात्मकञ्च विश्लेषणम् मिश्रितविधिः। (Qualitative and Quantitative Analysis, Mixed Method)
2.7	साङ्ख्यिकीयविश्लेषणम् (Statistical Analysis) ■ अनुसन्धाने साङ्ख्यिक्याः महत्त्वम् आवश्यकताः च। (Importance and Needs of Statistics in Research) ■ प्राचलिकविधयः - सम्प्रत्ययः प्रकाराश्च - t-परीक्षणम्, एनोवा-परीक्षणम्, पीयरसन् आधूर्णगुणन-सहसम्बन्धगुणाङ्कः (r)। (Parametric Methods – Concept and Types, t-test, ANOVA, Pearson Product Moment) ■ अप्राचलिकविधयः - सम्प्रत्ययः प्रकाराश्च - काई-स्क्वायर्-परीक्षणम्, स्पीयरमैन-अनुक्रमसहसम्बन्धगुणाङ्कः, मान-व्हिटनी 'U' परीक्षणम्। (Non-Parametric Methods – Concepts and Types, Spearman rho, Mann-Whitney U test) ■ मापनीप्रकाराः - नामिता, क्रमिका, आन्तरालात्मिकी, आनुपातिकी इत्येतासां सन्दर्भे साङ्ख्यिकीप्रयोगस्य अवधेयांशाः। (Types of Scales – Nominal, Ordinal, Interval and Ratio Scales and use of Statistics associated these scales) ■ प्राक्कल्पनापरीक्षणम् - सार्थकतास्तराः। (Hypothesis Testing – Levels of Significance) ■ त्रुटिः - टाइप-1 एवं टाइप - 2 (Errors – Type I and Type II) ■ SPSS इत्यस्य सामान्यपरिचयः (General Introduction to SPSS) ■ आरेखीयप्रस्तुतीकरणम् (Graphical Presentations)
3. शोधविधयः (Research Methods)	
3.1	गुणात्मकशोधः – उद्देश्यानि आवश्यकता विधयश्च (Qualitative Research – Objectives, Needs and Methods) ■ दार्शनिकशोधः (Philosophical Research) ■ ऐतिहासिकशोधः (Historical Research) ■ प्रजातिकशोधः (Ethnographic Research) ■ व्यक्तिवृत्ताध्ययनम् (Case Study) ■ विकासात्मकाध्ययनविधिः - अनुदैर्घ्याध्ययनं अन्तःसांस्कृतिकाध्ययनञ्च। (Developmental Study Method – Longitudinal and Cross-Sectional Research)

		■ विश्लेषणविधि: – विषयवस्तुविश्लेषणम्, अभिलेखविश्लेषणम् लेख-भाषणयोः विश्लेषणम् (Analysis Methods – Content Analysis, Documental Analysis, Discourse Analysis) इत्येषां विधीनाम् सम्प्रत्ययः, आवश्यकताः, विशेषताः, सोपानानि च । (Its Concept, Needs, Characteristics and Steps) गुणात्मकशोधे आधुनिकप्रवृत्तयः ■ कथात्मकपृच्छा (Narrative Enquiry) ■ आधारसामग्रीविश्लेषणाधारितः सिद्धान्तः (Grounded Theory) ■ केन्द्रितसमूहचर्चा (Focused Group Discussion) ■ प्रघटनाशास्त्रम् (Phenomenology) ■ प्रतीकात्मक-अन्तःक्रियावादः (Symbolic Interactionism)
3.2		मात्रात्मकशोधः - उद्देश्यानि आवश्यकता विधयश्च (Quantitative Research – Objectives, Needs and Methods) ■ प्रायोगिकशोधः – प्रयोगशालाप्रयोगः क्षेत्रप्रयोगश्च । (Experimental Research – Lab Experiment and Field Experiment) ■ घटनोत्तरशोधः (Ex-post Facto Research) ■ सर्वेक्षणशोधः - वर्णनात्मकः सहसम्बन्धात्मकश्च । (Survey Research – Descriptive and Correlational Research) इत्येषां विधीनाम् अर्थः, आवश्यकताः, विशेषताः, सोपानानि च । (Its Concept, Needs, Characteristics and Steps)
3.3		प्रमाणमीमांसा तर्कशास्त्रं तन्त्रयुक्तयश्च (Epistemology, Logics and Tantrayuktis) ■ अनुमानप्रमाणम् - स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं पूर्ववदनुमानं शेषवदनुमानं सामान्यतोदृष्टम् । (Anuman Pramana) ■ उपमानप्रमाणं शब्दप्रमाणञ्च । (Upamana Pramana & Shabda Pramana) ■ पाश्चात्यतर्कशास्त्रम् – अरिष्टोटल्, जॉर्ज बूल् च । (Western Logics – Aristotle & George Boole) ■ तन्त्रयुक्तयः (Tantrayukti)
4.		शोधोपकरणनिर्माणं शोधप्रबन्धलेखनञ्च (Construction of Research Tool and Writing of Research Thesis)
4.1		■ शोधोपकरणस्य सम्प्रत्ययः, आवश्यकताः, विशेषताश्च । (Concept, Needs and Characteristics of Research Tool)

		■ वैधता – सम्प्रत्ययः, प्रकाराश्च (विषयवस्तुवैधता, समवर्तिवैधता, संरचनावैधता च), वैधतानिर्धारणप्रक्रिया। (Validity – Concept and Types – Content Validity, Concurrent Validity and Construct Validity) ■ विश्वसनीयता – सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, विश्वसनीयतानिर्धारणविधयः। (Reliability – Concept, Needs, Methods of determining of Reliability) ■ मानकानि - सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, निर्धारणप्रक्रिया। (Norms – Concept, Needs and Process of Determining of Norms) ■ वस्तुनिष्ठता - सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, निर्धारणम्। (Objectivity – Concept, Needs and Process of Determining of Norms)
4.2		■ योजनानिर्माणम् - प्रारम्भिकयोजना, पूर्वमानकीकृतानाम् उपकरणानाम् अध्ययनम् अवबोधश्च। उद्देश्यानां व्यावहारिकलेखनम्, नीलपत्रनिर्माणञ्च। (Planning – Primary Plan, Study and Understanding of Tools of Previous Research, Behavioural Writing of Objectives, Development of Blueprint) ■ उपकरणनिर्माणम् - पदलेखनम्, प्रथमप्रारूपस्य परीक्षणम्, द्वितीयप्रारूपनिर्माणम्, उपकरणस्य द्वितीयं परीक्षणम्, पदानां विभेदकतास्तर-कठिनतास्तरयोः निर्धारणम्। पदविश्लेषणं चयनञ्च। अन्तिमप्रारूपनिर्माणम्। (Construction of Research Tools – Item Writing, Try-out of First Draft, Construction of Second Draft, Second Testing of Tool, Discrimination and Difficulty Level of Items, Item Analysis and Final Selection, Construction of Final Tool.)
		शोधप्रस्तावः, शोधप्रबन्धः, शोधपत्रञ्च - स्वरूपम्, मुखपृष्ठभूमिकादिपक्षाणां संरचना, अवधेयांशाः। (Writing of Research Proposal, Research Thesis and Research Paper – Nature, Structure of Front Page, Preface etc., Other Noticeable Aspects)
4.3		सन्दर्भलेखनम् - सन्दर्भग्रन्थसूचीनिर्माणम्, पादटिप्पणी, अन्तटिप्पणी, उद्धरणानि। (Referencing – Preparation of Bibliography, Footnotes, Endnotes, Citations) सन्दर्भलेखनशैल्यः (Referencing Styles) - APA (7th Edition), MLA (9th Edition), Chicago (17thA Edition)
4.4		प्रायोगिककार्याणि ■ शोधप्रस्तावस्य निर्माणं प्रस्तुतीकरणञ्च। (Preparation and Presentation of Research Proposal) ■ एकस्य शोधपत्रस्य सज्जीकरणं, संगोष्ठ्यां प्रस्तुतीकरणञ्च। (Preparation and Presentation of a Research Paper) ■ एकस्य निर्मितस्य शोधोपकरणस्य निर्माणप्रक्रियायाः प्रतिवेदनलेखनम्। (Reporting of Construction Process of Self-Constructed Tool) ■ कल्पितायाः आधारसामग्र्याः t-परीक्षणेन स्पीयरमैनसहसम्बन्धगुणाङ्कपरीक्षणेन च विश्लेषणम्। (Analysis of Assumed Data through t-test and Spearman Correlation)

References

1. वरखेडी, श्रीनिवासः, (2022), शास्त्रपद्धतिः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नई दिल्ली
2. गुप्ता एस. पी., (2000). अनुसंधान संदर्शिका, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद, उ.प्र.
3. गुप्ता, एस.पी., (1998). शिक्षा में सांख्यिकी, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद, उ.प्र.
4. ओलियरी, जि. (2020). रिसर्च प्रोजेक्ट करने के लिए आवश्यक मार्गदर्शन सेज प्रकाशन नई दिल्ली।
5. त्रिपाठी, एल. बी. एवं भार्गव, हरप्रसाद, (1990). मनोवैज्ञानिक अनुसंधान पद्धति, विनोद पुस्तक मन्दिर आगरा, उ. प्र.।
6. पैम डेनिकोलो, सिंडा वेकर (2020) शोध प्रस्ताव कैसे करें तैयार, सेज प्रकाशन, नई दिल्ली।
7. फ्रेडरिक एवं कूलिज (2020) सांख्यिकी, सेज प्रकाशन नई दिल्ली।
8. भटनागर. ए.बी. (2002) शिक्षा अनुसंधान की कार्यप्रणाली, आर. लाल बुक डिपो, मेरठ, उ.प्र.।
9. मूर्ति वासुदेव (2020) प्रभावी प्रस्ताव लेखन, सेज प्रकाशन नई दिल्ली।
10. जैन, कृष्णा. (2013). तर्कशास्त्र – एक रूपरेखा. नई दिल्ली: डी.के. प्रिन्टवर्ल्ड.
11. Best, John W., (2000) Research in Education, Prentice Hall Inc, New Delhi.
12. Dawson, Catherine, Practical Research Methodology, UBS Publication Distributors, New Delhi, 2002.
13. Garrett, H. E. (1982). Statistics in Psychology and Education Vakils, Fafer & Simons Pvt. Bombay.
14. Guilford & Fruchter, (1987) Fundamental Statistics in Psychology & Education, McGraw Hill.
15. Keeves, J.P., (1997) Educational Research Methodology and Measurement, International Handbook, Pergamon Press.
16. Kerlinger, F.N., (2000) Foundations of Behavioral Research, Surjeet Publications, Kamla Nagar, New Delhi
17. Kothari, C. R., Research Methodology: Methods and Techniques, Weley Co. Ltd., New Delhi, 1985.
18. Kumar, Ranjit, Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners, Person Education, Singar, 2005.
19. Pandey, K P. (2005) Fundamentals of Educational Research; Vishwavidyalaya Prakashan, Chowk, Varanasi.
20. Paul, Oliver, Writing Your Thesis, Vistaar Publications, New Delhi, 2005.
21. Sansanwal, D.N. (2020) Research Methodology and Applied Statistics, New Delhi: Shipra Publication New Delhi.